

Заняття 1-2. Методи наукової психології

Характер предмета і принципів психологічної науки визначає її методи. За своїми методами психологія суттєво відрізняється від інших наук. У формуванні вимог та підходів до створення методів психологічної науки значну роль відіграли такі дослідники, як П.П. Блонський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов, Г.С. Костюк, К.К. Платонов, Б.Ф. Ломов, П. Фресс, Ж. П'яже, Р.Готтсданкер, О.М. Ткаченко, Л.Ф. Бурлачук та багато інших. Методи психології доцільно розділити на дві групи: *пізнавальні (дослідницькі) методи; методи активного впливу на особистість*. Розглянемо першу групу методів. Процес психологічного дослідження складається з ряду етапів: підготовки, збирання, обробки, інтерпретації фактичних даних та формулювання висновків.

На *підготовчому* етапі вивчається стан досліджуваної проблеми, проводяться попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначаються мета й завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза — уявлення про очікуваний результат дослідження.

На етапі *збирання фактичних даних* використовуються емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіди тощо). Експериментальні дані фіксуються в протоколі, що має бути достатньо повним і цілеспрямованим, включаючи реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей.

Етап *обробки даних* передбачає кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних.

На останньому етапі дослідження здійснюються *інтерпретація даних та формулювання висновків*, встановлюється їхня відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляються нові питання та проблеми, на основі яких формується програма дослідження.

Відповідно до етапів психологічного дослідження доцільно розрізнити чотири групи методів: *організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні методи*.

Організаційні методи включають: порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп піддослідних, що відрізняються за віком, видом діяльності тощо; лонгітюдний метод, який виявляється у багаторазових обстеженнях тих самих осіб протягом тривалого часу; комплексний метод, коли той самий об'єкт вивчається різними засобами й представниками різних наук, що дає змогу з різних боків характеризувати особистість.

До групи *емпіричних методів* входять: спостереження і самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності; біографічний метод; трудовий метод.

Методи обробки даних — це кількісні та якісні методи. До кількісних методів належать, наприклад, визначення середніх величин та міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо.

До *інтерпретаційних методів* належать генетичний метод аналізу психологічних даних у процесі розвитку — з виділенням стадій, критичних моментів, суперечностей тощо, а також структурний, системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними якостями індивіда.

Розглянемо емпіричні методи отримання фактичних даних про психіку.

У науковій психології використовується також метод *самопостереження*, який виступає як засіб вивчення, аналізу та синтезу власних вчинків і дій, порівняння своїх думок з думками інших людей.

Головним методом психологічного пізнання вважається експеримент. Дослідник активно втручається у діяльність та поведінку піддослідного для створення необхідних умов, за яких виявляються ті чи інші психологічні факти, явища, якості.

Залежно від рівня втручання дослідника у перебіг психічних явищ експеримент може бути *констатуючим*, коли вивчаються наявні психічні особливості без зовнішнього втручання, та *формулюючим*, коли психічні властивості особистості вивчаються в процесі "штучного" цілеспрямованого розвитку з використанням засобів навчання й виховання людини.

За схемою констатуючого експерименту можна також вивчати природу психічних властивостей у процесі їхньої розвитку, для чого застосовуються так звані поперечні та поздовжні зрізи. При *поперечному зрізі* одночасно порівнюються психічні властивості кількох груп піддослідних, які відрізняються за віком, щоб розкрити динаміку вікового розвитку досліджуваної психічної властивості.

При *поздовжньому зрізі* простежуються зміни у психічних властивостях певних людей протягом тривалого часу (місяці й роки). Це допомагає вивчати розвиток особистості в її цілісності.

За наявністю оснащення психологічний експеримент може бути лабораторним і природним. При *лабораторному* експерименті використовується спеціальна апаратура. *Природному* експерименту властиві звичайні умови, коли піддослідний не здогадується про власну участь у досліді, а експериментальні умови обмежуються замаскованим включенням дій дослідника або його асистента у спільну з піддослідним поведінку (скажімо, у гру дітей у дитсадку).

Значного поширення набули *тести*, які використовуються для визначення властивостей особистості, вимірювання рівня розвитку порівняно зі стандартом. За допомогою тестів — а їх уже налічується кілька тисяч — психологи мають змогу перевіряти здібності, навички, уміння, риси характеру й інші якості особистості з метою відбору, контролю, прогнозу, навчання тощо.

Застосування *анкет (опитувальників)* допомагає збирати фактичний матеріал, що стосується характеру, змісту та спрямованості думок, оцінок, настроїв людей. Недоліком цього методу є певний суб'єктивізм, неможливість контролювати щирість респондентів (тих, хто відповідає на запитання анкет).

Соціометричний та референтометричний методи забезпечують вивчення стосунків між членами груп, виявляють їхню структуру (лідерів, аутсайдерів тощо) на основі відносно простої процедури вибору одними членами групи інших за параметрами симпатії — антипатії, референтності (стосовно певних цінностей).

Інтерв'ю та бесіда як методи здобуття інформації про особистість, її погляди, самооцінку, ціннісні установки, психічні властивості спираються на попередньо розроблену програму, гнучку страстратегію формування запитань залежно від очікуваних та отриманих відповідей.

Аналіз продуктів діяльності як метод дослідження можливий за наявності об'єктивних (матеріальних або матеріалізованих) наслідків діяльності людини, таких, як архівні матеріали, чернеткові записи, щоденники, креслення, варіанти ескізів та малюнків. Для біографічного методу характерні використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, внаслідок чого реконструюють риси особистості. Трудовий метод передбачає включення дослідника у конкретну діяльність (професійну, громадську тощо).

Методи активного впливу на особистість. Назвемо деякі з цих методів.

Психологічна консультація проводиться з метою надання людині психологічної допомоги. Під час спеціально організованого спілкування можуть бути актуалізовані додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації.

Психологічна корекція передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини засобами вивчення індивідуальних особливостей особистості.

Психологічний тренінг (вправи, ділові ігри) застосовується для розвитку здібностей, наприклад, уваги, пам'яті, мислення, уяви тощо.

Психологічна терапія та реабілітація — це система спеціальних психологічних методів оздоровчого впливу на людину для нормалізації її психічного стану — під час перебування у важкому стресі, при психогеніях (непатологічних станах психіки).

Отже, сучасна наукова психологія має у своєму розпорядженні великий арсенал методів активного дослідження, пізнання та впливу на психіку людини, щоб допомогти їй у складних умовах нинішнього напруженого, динамічного життя.

3. Психологія в системі наук

Психологія як наука становить систему пов'язаних між собою та з іншими науками галузей. Передусім це *соціальна, історична, економічна, етнічна, юридична, політична психологія, психолінгвістика та психологія мистецтва.*

Нерозривний зв'язок існує між психологією та природничими науками і насамперед між психологією та фізіологією, внаслідок чого сформувалися спеціальні дисципліни—психофізіологія і психофізика

Потреба у психологічних знаннях виникає при розробці проблем здоров'я, що привело до формування *патопсихології, психопатології, медичної психології, психології здоров'я, нейропсихології, психофармакології, психотерапії тощо*. Що і як відбирати з величезної маси інформації та наукових знань? Які можливості й резерви психічного розвитку людини на різних вікових етапах? Ці та інші питання розв'язуються *педагогічною, віковою й дитячою психологією* та іншими спеціальними галузями психології — *тіфлопсихологією, сурдопсихологією тощо*.

На перетині технічних і психологічних наук сформувалися спеціальні дисципліни й напрями — *психологія праці й інженерна психологія*, котрі використовують психологічні знання для оптимізації діяльності спеціалістів.

4. Галузі психології

Сучасна наукова психологія являє собою досить розмаїту систему дисциплін та галузей. За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки доцільно виділяти три великі групи галузей — *теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію*.

До теоретичної психології належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

Загальна психологія систематизує експериментальні дані, здобуті у різних галузях психологічної науки, розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності; становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки.

Історія психології розглядає формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу існування наукової психології.

Експериментальна психологія займається розробкою нових методів психологічного дослідження для більш глибокого вивчення психічної реальності.

Генетична психологія вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (протягом біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і онтогенезі (упродовж життя окремої особи).

Соціальна психологія досліджує психічні явища у процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах, а саме: вплив засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чутків, смаків, суспільних настроїв, моди, питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера у групі, сприйняття людини людиною, становище особистості у групі, стосунки між членами сім'ї тощо.

Порівняльна психологія має предметом свого дослідження особливості психіки тварин (зоопсихологія) у порівнянні з психікою людини.

Диференціальна психологія досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки з урахуванням вікового рівня розвитку та механізмів функціонування психіки, ролі задатків і здібностей індивіда тощо.

Психофізіологія вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які лежать в основі функціонування психіки.

Психологія особистості займається вивченням психічних властивостей людини і цілісного утворення.

2. До науково-прикладної психології слід віднести ряд галузей, для яких характерні дослідження і практичне використання з метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології доцільно розрізняти за певними ознаками.

а) *За видом діяльності та поведінки людини:*

- *психологія праці* досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукової організації праці;

- *інженерна психологія* вивчає особливості діяльності оператора автоматизованих систем управління, розподілу та узгодження функцій між людиною і машиною, використовуючи здобуті знання в інженерно-психологічному проектуванні, експлуатації;

- *психологія творчості* досліджує закономірності творчої (евристичної) діяльності, фактори стимуляції творчого пошуку винахідників, раціоналізаторів, умови розвитку творчої особистості та розробляє методи активізації творчості працівників науки, техніки, мистецтва, культури;

- *військова психологія* має предметом фактори ефективної поведінки людини в екстремальних умовах бойових дій, питання підвищення боєздатності військовослужбовців, підготовки військових кадрів, управління військами і бойовою технікою, стосунки між командирами та підлеглими, методи психологічної пропаганди і контрпропаганди тощо;

- *психологія управління та менеджменту* здійснює дослідження процесів управління, організації спільної діяльності людей на політичному, соціальному, економічному, виробничому тощо рівнях у державному, регіональному та місцевому масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті;

- *екологічна психологія* досліджує психологічні фактори виникнення й розв'язання проблем взаємозв'язку між людиною і природою, оптимізації цього взаємозв'язку, подолання соціально-психологічних наслідків природних та техногенних катастроф;

- *психологія спорту* вивчає закономірності поведінки людей в умовах спортивних змагань, методи відбору, підготовки, організації діяльності спортсменів та їхньої психологічної реабілітації після участі в змаганнях.

б) *За психологічними питаннями розвитку людини у науково-прикладній психології можна виділити такі напрями:*

- *вікова психологія* досліджує онтогенез психічних властивостей особистості на різних вікових етапах;

- *педагогічна психологія* має своїм предметом закономірності навчання й виховання особистості;

- *психологія аномального розвитку, або спеціальна психологія*, розподіляється на такі дисципліни, як патопсихологія (розглядає відхилення у процесі розвитку психіки, розлади психіки при різних формах мозкової

патології); олігофренопсихологія (займається патологічними відхиленнями психологічного розвитку, які визначаються природженими дефектами мозку); сурдопсихологія (вивчає особливості розвитку дітей з вадами слуху); тіфлопсихологія (допомагає розвиватись особистостям дітей із слабким зором або незрячим).

в) *За відношенням до нормальної або хворої психіки виділяються такі дисципліни:*

- *психологія здоров'я* — наука про психологічні основи здорового способу життя, збереження та поліпшення здоров'я людини;
- *медична психологія*, що вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря та особистості хворого і розподіляється на такі напрями: нейропсихологія (досліджує співвідношення між психічними явищами та фізіологічними структурами мозку); психофармакологія (наука про вплив лікарських речовин на психічну діяльність людини); психотерапія (вивчає та використовує засоби психологічної дії для лікування хворих); психопрофілактика (має справу із заходами попередження психічних захворювань); психогігієна (наука про систему засобів підтримання та забезпечення психічного здоров'я особистості на належному рівні).

г) *За відношенням до права виділяється:*

- *юридична психологія*, що пов'язана з дослідженням проблем реалізації системи правової поведінки психологічними засобами і розподіляється на такі підрозділи: судова психологія як наука про психологічні особливості поведінки суб'єктів кримінального процесу; кримінальна психологія, предметом якої є психологічні особливості особистості правопорушника, мотиви правопорушення тощо; виправно-трудова (пенітенціарна) психологія, що займається науковими та прикладними питаннями вивчення психіки ув'язненого, методами виправлення та перевиховання його особистості.

3. *Практична психологія* функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Головна мета практичної психології — створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя — від сімейних стосунків до управління державою, надати дієву допомогу у розвитку та захисті її психічного здоров'я.

Основними функціями практичної психології є аналіз і прогнозування поведінки й діяльності людини, активний соціальний та психологічний вплив, консультативно-методична, просвітницька, профілактична, реабілітаційна та психогігієнічна функції тощо.

У структурі практичної психології виділяються такі напрями:

- *психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення* працює в рідній місцевості на забезпечення, збереження та розвитку національних традицій і культури сімейного життя, корекції та профілактики сімейних конфліктів, гармонізації сексуальних відносин;

- *психологічна служба системи освіти* психологічно забезпечує навчально-виховний процес, роботу з обдарованими та несумлінними учнями;
- *психологічна служба системи охорони здоров'я* займається психологічним забезпеченням лікувального процесу і реабілітації хворих, інвалідів, психотерапією та психопрофілактикою;
- *практична юридична психологія і педагогіка* займається психологічним і соціологічним забезпеченням діяльності органів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи, працюючи із співробітниками органів міліції, судами, ув'язненими, правопорушниками, потерпілими;
- *практична психологія і соціологія економіки та бізнесу* має справу з вивченням психологічних умов економічної діяльності, впливу на неї різних форм власності, методами оптимізації ведення ділових переговорів та укладання угод, маркетингу, реклами, надаючи консультативну допомогу підприємцям, економістам, органам державного управління, громадянам, представникам профспілок;
- *практична психологія праці та профорієнтації* здійснює заходи щодо профінформації, профконсультації, професійного підбору, профадаптації, соціально-психологічного забезпечення виробництва, створення оптимальних умов для трудової діяльності;
- *соціально-психологічна служба армії* веде роботу з військової профорієнтації та профвідбору, психологічної підготовки військовослужбовців;
- *практична психологія і педагогіка спорту* здійснює заходи щодо відбору, психологічної підготовки, підтримки спортсменів, спортивних команд, тренерів в екстремальних умовах спортивних змагань. Між галузями психологічної науки існують тісні зв'язки.

Спостереження як метод психологічних досліджень у загальній психології

Метод спостереження передбачає пізнання індивідуальних особливостей психіки людини через вивчення її поведінки.

Інакше кажучи, за об'єктивними, зовнішньо вираженими показниками (дії, вчинки, мова, зовнішній вигляд) психолог робить висновок про індивідуальні особливості протікання психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уяви), про психічний стан людини, про риси її особистості, темпераменту, характеру. Особливістю методу спостереження є те, що вивчення зовнішніх проявів психіки людини відбувається в природних життєвих умовах.

Спостереження – метод безпосереднього дослідження реальності, спрямований на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис та класифікацію окремих явищ та їх сукупності. Предметом спостереження як правило виступають поведінка, вербальна та не-вербальна активність, емоційна сфера та інші аспекти психічного, які піддаються безпосередньому вивченню.

Класифікація видів психологічного спостереження за Корниловою Тетяною Василівною:

За особливостями організації

✓ Вільне спостереження (нерегульоване, нецілеспрямоване) – мінімум обмежень стосовно предмета та організаційних процедур.

✓ Цілеспрямоване спостереження – стандартизовані вимоги щодо мети, предмету спостереження, особливостей організації.

За рівнем узагальненості одиниць дослідження

✓ Систематичне спостереження – високий рівень структурування та узагальнення одиниць спостереження; наявність системи категорій – параметрів спостереження.

✓ Несистематичне спостереження – низький рівень систематизації одиниць спостереження, вибірковість параметрів спостереження

За позицією спостерігача

✓ Зовнішнє спостереження – спостерігач не взаємодіє з предметом спостереження, реєструє його прояви зі сторони.

✓ Включене спостереження – спостерігач безпосередньо включений у коло осіб, за поведінковими проявами яких спостерігає.

За способом спостереження

✓ Приховане спостереження (етнологічний підхід) – спостерігач не повідомляє учасникам про процедуру спостереження.

✓ Відкрите спостереження (етнологічний) – спостерігач повідомляє учасникам про процедуру спостереження

За місцем проведення

✓ Польове спостереження – проводиться в умовах, звичайних для життя та діяльності учасників.

✓ Лабораторне спостереження – проводиться в умовах лабораторії

За хронологією організації

✓ Лонгітюдне спостереження – тривале спостереження (до кількох років) з одними і тими учасниками.

✓ Періодичне спостереження – спостереження протягом чітко заданих проміжків часу з неодноразовими повторними зрізами.

✓ Одноразове спостереження – опис окремого випадку.

За способом звіту спостерігача:

✓ Стандартизоване спостереження – цілеспрямоване спостереження, звіт готується за стандартизованою формою з описом усіх можливих параметрів.

✓ Нестандартизоване спостереження – спостереження, яке може бути цілеспрямованим, однак не мати чітких параметрів.

Спостереження може бути звичайним (бачення, слухання) та інструментальним, коли бачене й почуте в поведінці людини фіксується за допомогою фото-, кіноапарата або магнітофона. Інструментальне спостереження дає можливість документувати все, що спостерігається, а тому й глибше аналізувати, порівнювати.

Психологічне наукове спостереження потрібно відрізнити від побутового. Наукове спостереження не обмежується описом зовнішньо виявленого, а проникає в сутність явищ, з'ясовує причини тих чи інших актів поведінки і цим розкриває їх психологічну природу.

Одноразового спостереження за якимось явищем у поведінці та діяльності особистості недостатньо для того, щоб робити висновки про її психічний склад, розум, почуття, волю, риси характеру, темперамент, цілеспрямованість, моральні якості. Для того, щоб уникнути випадкових суджень, потрібні кількарізові спостереження тих чи інших морально-психологічних особливостей у різних умовах і на різноманітному матеріалі.

За одноразовим або випадковим виявленням успіхів не можна судити, скажімо, про здібності особистості, силу її пам'яті чи мислення. Щоб спостереження набрало наукового характеру, воно має відповідати певним вимогам:

- бути цілеспрямованим, а не випадковим;
- здійснюватися планомірно й систематично;
- бути забезпеченим достатньою інформацією про спостережуване явище (якомога більшою кількістю фактів);
- точно фіксувати результати спостереження.

Наукове спостереження висуває певні вимоги й до особистих якостей дослідника.

Зокрема, він повинен мати такі якості:

бути об'єктивним при фіксації, словесному описі та класифікації спостережень;

володіти собою, тобто його настрій та особисті характерологічні якості не повинні впливати на спостереження та позначатися на ньому та висновках;

- не бути тенденційно упередженим в організації спостереження та очікуванні його наслідків, щоб не зробити безпідставних висновків;
- не піддаватися першим враженням про піддослідного;
- не бути поблажливим щодо піддослідного;
- не приписувати піддослідному власних якостей і не пояснювати його поведінку з власної позиції.

Ряд вимог щодо проведення спостереження зумовлюється самою природою спостереження як виду діяльності. Зокрема, така особливість спостереження, як невторчання спостерігача у перебіг подій, породжує специфічні риси, що за різних обставин можуть бути то перевагами, то недоліками спостереження як наукового методу. Наприклад, вимушена очікувальна позиція призводить до того, що спостерігач потрапляє у залежність: він має чекати нагоди помітити те, що його цікавить. Часто сама ця обставина є обмеженням у порівнянні з активнішими психологічними методами.

Безумовно, пасивність, невторчання дослідника дає змогу одержати цінні дані, які неможливо отримати іншими методами: це можливість бачення цілісної ситуації, а не її окремих фрагментів або ознак; можливість вивчати явища у найприроднішому для них вигляді, не спотворюючи картини перебігу подій. Важливим також є те, що саме спостереження (як і бесіда) дає можливість помітити та зафіксувати невідомі досі явища, у той час, як експеримент більше залежить від плану. Усе це є наслідком мінімального впливу спостерігача на досліджувані явища, що й створює простір для спонтанності та незапланованості подій.

Важливу роль відіграють також особливості самого процесу сприйняття, який лежить в основі діяльності спостереження. Як відомо, сприйняття як психічний процес характеризується селективністю (вибірковістю), тому деякі події можуть залишатися непоміченими. Крім того, оскільки спостерігач має справу з цілісною ситуацією, великим відтинком людської поведінки, йому буває важко зафіксувати потік подій згідно з обраними одиницями оцінювання, бо часто ситуації бувають багатозначними й непевними. Яким би відстороненим не був дослідник, завжди «працює» певна настанова щодо спостережуваних явищ. Складність полягає саме в тому, що такі настанови не усвідомлюються, і навіть найсумлінніший спостерігач мимоволі є тенденційним. Тому наголосимо: дослідник зобов'язаний реєструвати факти «як такі», і в жодному разі не оцінювати їх.

Помилки спостереження можуть породжуватися суб'єктивністю дослідника. Щодо згадуваної селективності сприйняття можна сказати, що певною мірою «зняти» її дію може сенсibilізація дослідника до сприйняття значущих для нього явищ, тобто в даному випадку саме дослідник, зацікавлений у результатах, може помітити більше і точніше, ніж стороння людина. З іншого боку, сильна настанова заважає неупередженому сприйняттю, бо часто можна побачити те, чого насправді не відбулося: бажане може видатися дійсним.

Іншим чинником помилок є якості самого дослідника: специфіка пізнавальних процесів, індивідуальний темп, індивідуальний стиль, темперамент, емоційна стійкість, витривалість тощо. Мають значення також і суто особистісні властивості, зокрема особливості психологічних захистів (помітну роль, наприклад, відіграє феномен проєкції своїх особистих рис та проблем на інших). Проєкція здійснюється на неусвідомленому рівні, і спостерігачеві просто здається, що в цій ситуації певне явище є виявом деякої внутрішньої властивості. Насправді явище може мати зовсім інше психологічне значення. Слід зазначити, що такі помилки становлять значну частину необ'єктивних результатів у спостереженні. Крім того, причинами помилок можуть бути: 1) різниця у соціальному стані дослідника і досліджуваних; 2) перше враження; 3) попередні зустрічі, що сприяють формуванню певної настанови; 4) явища перенасиченості одноманітною діяльністю тощо.

Експеримент – метод психологічного дослідження, специфіка якого полягає в тому, що в ньому продумано створюється штучна ситуація, у якій досліджувана властивість виявляється найкраще і її можна точніше і легше оцінити. Це головний метод психологічних досліджень, який передбачає активне втручання дослідника в діяльність досліджуваного з метою створення умов, в яких виявиться психологічний факт.

Основна перевага експерименту полягає в тому, що він дозволяє надійніше, ніж всі інші методи, досліджувати певні психічні явища. Однак організувати і провести експеримент, що досліджує психіку, буває не так легко. Тому на практиці експериментальний метод зустрічається рідше, ніж інші. Крім того, проведення психологічних експериментів потребує суворого дотримання етичних норм, щоб не зашкодити досліджуваному.

Головне завдання психологічного експерименту полягає в тому, щоб зробити доступними для об'єктивного зовнішнього вивчення істотні особливості внутрішнього психічного процесу.

Дослідник активно втручається в діяльність та поведінку піддослідного для створення необхідних умов, за яких виявляються ті чи інші психологічні факти, явища, властивості. В експериментальному дослідженні має бути обов'язковий контроль за умовами перебігу експерименту, за подразниками, що діють на людину, за її реакціями на них. Для встановлення загальних закономірностей розвитку та функціонування психіки до експерименту залучають велику кількість піддослідних. Практикують також експеримент з однією особою.

Експеримент як метод психологічного дослідження має чотири етапи.

1. Теоретичний етап дослідження (постановка проблеми). Визначаються проблема і тема дослідження; обираються об'єкт і предмет дослідження, а також формулюються експериментальні завдання і гіпотеза дослідження.

Головне завдання етапу полягає в розробці предмета експериментального дослідження, що вимагає чітких визначень

концептуальних понять, за допомогою яких він описується. Цей етап може розглядатися як відносно самостійна дослідницька діяльність теоретичного характеру.

2. Методичний етап дослідження. Здійснюється розробка методики експерименту і експериментального плану.

Методика експерименту повинна відтворювати предмет дослідження у вигляді змінних експериментальної ситуації. В експерименті виокремлюють два різновиди змінних: незалежні і залежні.

Суть проблеми, що при цьому розв'язується, полягає у встановленні найповнішої відповідності змінних експериментальної ситуації предметові дослідження. Ідеться про репрезентацію теоретичного уявлення про предмет дослідження в емпіричних показниках експериментальної ситуації.

Розробка експериментального плану передбачає складання програми експерименту (робочий план і процедура), а також математичне планування обробки експериментальних даних.

3. Експериментальний етап. Здійснюється безпосереднє створення експериментальної ситуації, спостереження, керування ходом експерименту та вимірювання реакцій досліджуваних.

Експериментальна ситуація визначається умовами досліду (навколишнє фізичне та соціальне середовище); тест-об'єктами (вербальними і предметними подразниками); інструкцією (установкою на діяльність); індивідуальними особливостями експериментатора і досліджуваних, а також відповідями — реакціями останніх.

4. Аналітичний етап. Здійснюється кількісний аналіз результатів (математична обробка), наукова інтерпретація фактів, формулювання нових наукових гіпотез і практичних рекомендацій.

У психології практикуються такі види експериментального дослідження:

– *лабораторний експеримент* проводиться в спеціально створюваних і ретельно контрольованих дослідником умовах, в деяких випадках використовуються апаратура і прилади, що забезпечує наукову об'єктивність отримуваних даних. Недоліком цього виду дослідження є трудність перенесення результатів, отриманих в експерименті, в реальне життя. Штучність і абстрактність лабораторних умов істотно відрізняються від умов життєдіяльності людини;

– *природний експеримент* знімає обмеження лабораторного експерименту. Основна перевага даного методу полягає в поєднанні експериментальності дослідження з природністю умов проведення.

– *констатуючий експеримент* виявляє певні психічні особливості та рівень розвитку відповідних якостей.

Натуральний експеримент передбачає реальний вплив на реальний об'єкт з метою його вивчення. Мисленнєвий експеримент передбачає маніпулювання не з реальним об'єктом, а з інформацією про нього, його моделлю. Однак для цього модель повинна бути більш чи менш адекватною

реальному об'єкту. Досягти такої подібності в соціальній сфері дуже важко. Тому нині найпоширенішими є природний і лабораторний експеримент.

Існує й інший вид експерименту як засобу впливу, зміни психіки людини — *формуючий експеримент*. Його своєрідність полягає в тому, що одночасно він є засобом дослідження і засобом формування досліджуваного явища. Для формуючого експерименту характерне активне втручання дослідника в досліджувані ним психічні процеси. Він передбачає проектування і моделювання змісту психічних новоутворень, які підлягають формуванню, психолого-педагогічних засобів і шляхів їх формування. У процесі навчально-пізнавальної роботи з дітьми вивчаються умови і закономірності походження відповідного психічного новоутворення.

Загальною вимогою для проведення експерименту є виокремлення експериментальної і контрольної груп, щоб результати дослідження можна було порівняти з певним еталоном.

Особливим видом психологічного дослідження є *квазі-експеримент* (від лат. *quasi* — «подібний», «такий, що нагадує») — метод дослідження, який спрямований на встановлення каузальних зв'язків, але відрізняється від експерименту зниженим рівнем вимог до процедури відбору досліджуваних або недостатнім контролем за незалежними і побічними змінними.

В одних випадках зниження форм експериментального контролю (утруднення в управлінні змінними, використання нееквівалентних груп, поєднання власне експериментальних і діагностичних прийомів тощо) є вимушеним, коли реальні умови не дозволяють реалізувати істинні експериментальні плани унаслідок дослідження складних залежностей психічної реальності.

В інших випадках зміна логіки висновку, відмінної від «істинного» експерименту, здійснюється спеціально, наприклад, з метою уникнення ефекту Розенталя, коли досліджувані змінюють поведінку відповідно до очікувань експериментатора. Це вимагає проведення «замаскованого» експерименту, в якому досліджувані не знають про відмінності експериментальних умов, що вводяться як природні події (скажімо, шкільний клас, який навчається за експериментальною програмою, не знає про її відмінності від інших навчальних програм).

До квазіекспериментальних, як правило, можна також віднести дослідження, яке проводиться в «польових умовах», і має шанс максимально наблизитися до експерименту повної відповідності, не трансформуючи природних змінних і зв'язків між ними (що невідворотно в «істинному» експерименті, в якому прагнуть забезпечити якомога «чисті» умови його проведення). Водночас у такому дослідженні знижується рівень контролю альтернативних причин і, відповідно, зростає ймовірність конкуруючих пояснень. Це вимагає використання в експериментальних схемах контролю *post factum*, тобто статистичного контролю після здійснення експериментального впливу з метою зниження загрози валідності висновків.

До основних типів квазіексперименту належать передусім дослідження, що спрямовані на встановлення причинно-наслідкового зв'язку, але

передбачають використання як експериментальної і контрольної нееквівалентних за складом природних груп.

Метод анкетування - психологічний вербально-комунікативний метод, в якому в якості засобу для збору інформації від респондента використовується спеціально оформлений список питань - анкета. Анкетування - опитування за допомогою анкети.

За допомогою методу анкетування можна з найменшими витратами отримати високий рівень масовості дослідження. Особливістю цього методу можна назвати його анонімність (особистість респондента не фіксується, фіксуються лише його відповіді). Анкетування проводиться в основному у випадках, коли необхідно з'ясувати думки людей з якихось питань і охопити велику кількість людей за короткий термін.

Піонером використання анкети в психологічному дослідженні вважають Ф. Гальтона, який у своєму дослідженні впливу спадковості і середовища на рівень інтелектуальних досягнень за допомогою анкети опитав сотні найбільших британських вчених.

Види анкетування

По числу респондентів

- Індивідуальне анкетування (один респондент)
- Групове анкетування (кілька респондентів)
- Масове анкетування (від сотні до тисяч респондентів)

По повноті охоплення

- Суцільне опитування всіх представників вибірки)
- Вибіркове опитування частини вибірки)

За типом контактів з респондентом

- Очне (в присутності дослідника-анкетера)
- Заочне (анкетер відсутній)
- Розсилання анкет поштою
- Публікація анкет у пресі
- Публікація анкет в інтернеті
- Вручення і збір анкет за місцем проживання, роботи і т. д.

Відомо кілька типів анкет. Анкети, засновані на самооцінці опитуваних своїх властивостей і якостей. Форма відповіді - оцінка в балах ступеня вираженості того чи іншого особистісного властивості, рис характеру (ініціативності, товариськості, тривожності, самостійності та ін.)

Оцінка соціально-психологічних, особистісних якостей може проводитися групою експертів.

Ще одним різновидом методу анкетування є анкети, питання яких спрямовані на оцінку опитуваними своїх дій у конкретних життєвих ситуаціях. За результатами обробки даних фахівець-психолог робить висновок про наявність та рівень розвитку у опитуваного індивідуально-особистісних властивостей.

Існує ряд правил, які визначають особливості створення будь-якого типу анкет:

1. перед розробкою анкети для підвищення її прогностичності необхідно чітко уявляти мету і завдання майбутнього дослідження;

2. питання анкети повинні відповідати рівню розвитку і життєвому досвіду опитуваних (віком, освітою, соціальним походженням, національним особливостям і т.п.);

3. у формулюваннях питань має бути якомога менше емоційно значущих слів;

4. слід уникати можливості оціночних відповідей (таких, як «добре-погано», «сильно-слабо» і т.п.);

5. формулювання питань повинні бути по можливості нейтральними, а коли цього важко добитися, слід дублювати питання таким чином, щоб вони з різних сторін відображали одне і те ж якість;

6. анкета повинна володіти достатньою роздільною здатністю, тобто можливістю вловлювати як можна більш тонкі відмінності між людьми за ступенем вираженості тих чи інших особистісних властивостей;

7. анкета повинна бути доступна, тобто опитуваний повинен зрозуміти питання, зуміти згадати про якісь події минулого і вибрати адекватний для нього відповідь;

8. анкета не повинна бути монотонною і стереотипною. Кількість варіантів відповідей в пропонованих питаннях, як правило, не повинно бути більше 5 - 6, а розрахунковий час заповнення анкети – не більше 30 хвилин.

При розробці анкети використовуються закриті або відкриті запитання. Закриті – це така форма питань, на які в анкеті даються заздалегідь сформульовані варіанти відповідей. Перевагами закритих питань є можливість виключити неправильне розуміння питань, порівнянність відповідей, порівняно більш легка форма заповнення відповідей і обробка отриманих даних. Цей варіант побудови питань доцільно використовувати при вивченні солдатів (матросів), а також коли дослідник чітко уявляє собі, які можуть бути відповіді на запропонований питання.

Відкриті – коли опитуваний вільно відповідає на запропоноване запитання без будь-яких обмежень, наприклад, біографічної анкети. Дана форма питань переважніше, коли психолог не знає, які можуть бути оцінки досліджуваного явища, хоче отримати пораду з якогось приводу, поглиблену соціально-психологічну характеристику військовослужбовця, відверті самостійні відповіді.

1. Загальна характеристика методу тестування.

Психологічне тестування - дослідження певних психологічних якостей і властивостей особистості шляхом використання психологічних тестів. Психологічне тестування використовується при відборі на роботу, в психотерапії та психологічному консультуванні та ін.

Від інших методів дослідження тести відрізняються тим, що передбачають чітку процедуру збору й опрацювання первинних даних, а також своєрідність їх подальшої інтерпретації.

Тестові завдання подають у вигляді запитань, суджень, графічних зображень, малюнків, які мають спонукати експериментальну діяльність досліджуваних. Первинні результати (відповіді, час і помилки тощо) порівнюють з тестовими нормами – кількісними показниками виконання певного тесту, що складаються з урахуванням статі та віку досліджуваних. Норми визначаються в процесі стандартизації – попереднього випробування тесту на великих групах людей. За допомогою вимірювальних шкал – спеціальних числових систем – “сирі” оцінки переводяться в стандартні, що дає змогу зіставляти їх між собою. Застосування тесту – тестування – є досить точним засобом вимірювання індивідуальних відмінностей людей.

Процедура тестування включає декілька етапів. На першому дослідник вибирає тести. Другий етап – безпосередньо тестування одного чи групи учасників. Третій етап – інтерпретація результатів, висновки. Ефективність тестування значною мірою залежить від досвіду і кваліфікації дослідника

2. **Основні характеристики психологічних тестів** - це валідність, надійність, репрезентативність і достовірність. **Валідність** - це відповідність результатів тесту тій характеристиці, для вимірювання якої він призначений. **Надійність** - властивість тесту давати при повторному вимірюванні близькі результати. Надійність як внутрішня узгодженість - спрямованість всіх елементів тестової шкали вимірювання однієї якості. **Репрезентативність** - відповідність між нормами (інтервалами на тестовій шкалою), отриманих на вибірці, і нормами, які можуть бути отримані на популяції. **Достовірність** - властивість тесту протидіяти фальсифікації - навмисного або несвідомого викривлення результатів випробуваними.

3. Типи психодіагностичних тестів

Тести – стандартизовані способи вимірювання конкретного психічного явища. Вони набули широкого застосування у психологічній діагностиці – теорії і практиці визначення рівня розвитку певних аспектів людської психіки. Тестів надзвичайно багато, і вони класифікуються залежно від спрямованості. Так, є тести інтелекту, тести загальних, творчих або професійних здібностей, тести особистості тощо. Створення тестів – трудомісткий і тривалий процес, що потребує неабияких зусиль, а використання їх передбачає наявність ґрунтовної професійної підготовки.

Тести особистості (Personality tests) – тести психологічного тестування, спрямовані на вивчення характеру, здібностей, емоцій, потреб та інших властивостей людської особистості.

Особистісні тести поділяються на проєктивні тести, особистісні опитувальники і тести діяльності (ситуаційні тести, кейси).

Тест інтелекта - тести психологічного тестування, спрямовані на вивчення ступеня розвитку інтелекту у людини.

Вербальний тест (Verbal test) - тест, побудований на використанні мови, коли тестований, виконуючи завдання, не повинен вчиняти дії, а описати словами.

Тест досягнень (Achievement test) - стандартизований тест, конструйований на навчальному матеріалі і призначений для оцінки рівня оволодіння навчальними знаннями і навичками.

Тест на професійну придатність - психологічний тест, спрямований на виявлення індивідуальних інтересів і переваг, допомагає визначити найбільш зручній для конкретної людини роботу.

Найбільш відомими в психології є три види тестів: тести досягнень; тести здібностей; проєктивні тести.

Тести досягнень являють собою методики психологічної діагностики, які мають на меті вияв ступеня оволодіння певними вміннями, навичками і знаннями. Використовують їх у професійному доборі. Наприклад, тести «Перевірте, який ви керівник», «Чи вмієте ви проводити ділове обговорення?» тощо.

Тести здібностей дозволяють визначити рівень розумового потенціалу, творчих здібностей, а також рівень готовності до розв'язання певних типів навчальних та професійних завдань.

Проєктивні тести - це методики цілісного вивчення особистості. Назва їх пов'язана з використанням у них процесу проєціювання, коли випробуваний свідомо чи підсвідомо переносить свої установки, емоційні стани чи особистісні якості на запропоновані до розв'язання завдання чи ситуації. Приміром, дописати речення чи розповідь, зробити малюнок на вільну тему, скласти розповідь за малюнком тощо. Виконуючи такі завдання, він допомагає скласти уявлення про свою індивідуальність. До найбільш застосовуваних проєктивних методів належать тести Рошарха і Люшера, тематичний операційний тест тощо.

Крім названих існують і так звані *групові тести для вимірювання* групових психічних процесів – психологічного клімату групи, рівня її згуртованості, взаємовідносин між членами групи тощо. Найпоширенішою серед групових тестів є соціометрична процедура, призначена для визначення структури емоційних зв'язків між членами групи, тобто взаємних симпатій і антипатій.

Профтестування, або тестування в кадровій роботі метод відбору кандидатів для виконання роботи. У профтестированні розрізняються дві основні категорії тестів: тести, створені для оцінки ефективності виконання роботи, професійних знань і умінь; і тести, створені для оцінки рис вдачі і властивостей (спеціальних здібностей), які сприяють ефективному виконанню роботи.

Інтерв'ю в психології виступає способом отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування. В історії інтерв'ю як психологічного методу можна виділити три основні етапи розвитку:

1) спочатку інтерв'ю використовувалося у сфері психотерапії та психотехніки, у свою чергу це сприяло виникненню психологічних консультацій;

2) використання інтерв'ю в соціологічних та соціально-психологічних дослідженнях, де вперше виникли питання про валідність способів організації та проведення інтерв'ю та достовірність отриманої інформації;

3) сучасний етап психо-логічних досліджень характеризується координацією практичних, теоретичних та методологічних проблем інтерв'ю з метою використання його як особливого методу отримання інформації на основі вербальної комунікації.

Розрізняють два види інтерв'ю: вільні – не регламентовані темою та формою бесіди, і стандартизовані – за формою вони близькі до анкети із закритими запитаннями. Проте межі між цими видами інтерв'ю рухливі й залежать від складності проблеми, цілей та етапу дослідження. Ступінь свободи учасників інтерв'ю зумовлюється переліком та формою запитань, змістовий рівень отриманої інформації – багатством та складністю відповідей.

У ході спілкування можуть скластися різні ситуації щодо позиції інтерв'юера: а) респондент (той, кому ставляться запитання) знає, чому він діяв або має діяти так, а не інакше; б) респонденту недостатньо інформації про причини власного діяння; в) інтерв'юер має за мету отримати симптоматичну інформацію, хоча респондент не оцінює її як таку. Та чи інша ситуація передбачає використання різних методів інтерв'ю. У першому випадку достатньо використати впорядкований, чітко спрямований цикл запитань. У двох інших ситуаціях потрібні методи, які передбачають співробітництво респондента в процесі пошуку необхідної інформації. Прикладами таких методів є інтерв'ю клінічне та інтерв'ю діагностичне.

Діагностичне інтерв'ю – метод отримання інформації про властивості особистості, який використовується на ранніх етапах психотерапії. Цей метод слугує особливим засобом встановлення тісного особистісного контакту зі співрозмовником. У багатьох ситуаціях клінічної роботи він виявляється важливим способом проникнення у внутрішній світ пацієнта та розуміння його труднощів. Розрізняють діагностичне інтерв'ю: 1) кероване – від цілком запрограмованого (за типом анкети – незмінна стратегія та незмінна тактика) до цілком вільного (стала стратегія та вільна тактика); 2) некероване, "сповідальне", де ініціатива належить пацієнту. В клінічній практиці повністю стандартизоване діагностичне інтерв'ю використовується дуже рідко.

Клінічне інтерв'ю – метод терапевтичної бесіди у випадку надання психологічної допомоги. В психіатрії, психоаналізі та медичній психології цей метод використовується для допомоги пацієнту усвідомити свої внутрішні труднощі, конфлікти, приховані мотиви поведінки. Клінічне

інтерв'ю належить до найбільш вільних форм бесіди; в бесідах такого типу психолога цікавить не тільки безпосередній зміст відповідей пацієнта (факти, погляди, почуття, словесний ряд – словник, асоціації ідей тощо), а й його поведінка (тон, жести, рухи та ін.). Важливою передумовою успішності реалізації методу є встановлення позитивних особистісних відносин між учасниками бесіди, що вимагає від психолога бути терплячим, винахідливим, пристосовуватися до інтересів пацієнта. В окремих випадках метод може мати безпосередній психотерапевтичний ефект; при цьому пацієнт не тільки усвідомлює причини своїх труднощів, а й визначає шляхи їх подолання. Загальна стратегія та хід реалізації методу будуються на попередніх даних діагнозу тощо.

За технікою проведення розрізняють:

- вільне - тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань;

- спрямоване (стандартизоване) - спілкування інтерв'юера та респондента регламентовано детально розробленим питальником й інструкцією інтерв'юера, котрий зобов'язаний точно дотримуватися сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, звичайно, переважають закриті запитання;

- напівстандартизоване - поєднує в собі особливості двох попередніх видів.

За процедурою проведення розрізняють такі типи інтерв'ю:

- панельне - багаторазове інтерв'ю одних і тих же респондентів щодо однієї і тієї ж проблеми через певні проміжки часу;

- групове - запланована бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі;

- клінічне інтерв'ю – тривала, глибока бесіда, мета якої полягає в одержанні інформації про внутрішні спонукання, мотиви, схильності респондентів;

- фокусоване інтерв'ю – короткочасна бесіда, мета якої полягає в отриманні інформації про конкретну проблему, процес або явище, про реакції суб'єкта на задану дію.

За типом респондентів інтерв'ю бувають: з відповідальною особою, з експертом, з рядовим респондентом.

Одна з основних умов, які впливають на достовірність і надійність інформації, наявність якісного питальника та дотримання правил його застосування.

Питальник – документ, у якому сформульовано й тематично згруповано запитання, передбачено місце для записів відповідей на них.

До питальників додають, так звані, протоколи інтерв'юера, що містять основні відомості про процес інтерв'ю.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення (найчастіше респондент погоджується на нетривале інтерв'ю).

Метод інтерв'ю дає змогу одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Суттєвою його особливістю є,

здебільшого, зацікавленість респондента опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю.

Однак організація та проведення інтерв'ю нашоухуються на певні труднощі, пов'язані з пошуком психологічного контакту з респондентом; значними матеріальними та часовими затратами; трудомісткістю підготовки інтерв'юерів; забезпеченням анонімності інтерв'ю.

Методи опитування. *Бесіда* – це цілеспрямована розмова з піддослідним з метою з'ясування уявлення або розуміння ним явищ природи та суспільства, наукових питань, взаємозалежностей, причин та наслідків, переконань, ідеалів, ідейної спрямованості. Поставлені запитання мають бути чіткими й зрозумілими, спрямованими на психологічні явища. У бесіді потрібно домагатися не лише констатуючої відповіді, а й пояснення, мотивації, тобто відповідей на запитання не лише «що це таке?», а й «чому?», «як?». Одним з варіантів бесіди є інтерв'ю, яке використовують у психологічних та соціологічних дослідженнях. В інтерв'ю виявляються думки, погляди, факти з життя респондента, тобто піддослідного, його ставлення до політичних подій, ситуацій, соціальних явищ тощо. Інтерв'ю — спосіб одержання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування.

Метод інтерв'ю відрізняється суворою організованістю і нерівноцінністю функцій співрозмовників: психолог-інтерв'юер задає питання суб'єкту-респонденту, при цьому він не веде з ним активного діалогу, не висловлює свої думки і відкрито не виявляє свої особистої оцінки відповідей випробуваного чи питань, які задаються. Види психологічного інтерв'ю. За ступенем формалізації: Стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю. У такому інтерв'ю заздалегідь визначені формулювання питань і послідовність, у якій вони задаються. Нестандартизоване (вільне) інтерв'ю. При такому інтерв'ю психолог впливає лише загальному плану, сформульованому відповідно задачам дослідження, задаючи питання по ситуації. Завдяки своїй гнучкості розташовує до більш гарного в порівнянні зі стандартизованим інтерв'ю контакту між психологом і респондентом. Напівстандартизоване інтерв'ю. При проведенні даного виду інтерв'ю психолог керується переліком як суворо необхідних, так і можливих питань. За стадіями дослідження. Попереднє інтерв'ю. Використовується на стадії пілотажного дослідження. Основне інтерв'ю. Використовується на стадії збору основних відомостей. Контрольне інтерв'ю. Використовується для перевірки спірних результатів і для поповнення банку даних. За кількістю учасників. Індивідуальне інтерв'ю – інтерв'ю, у якому бере участь тільки кореспондент (психолог) і респондент (випробуваний). *Групове інтерв'ю* – інтерв'ю, у якому бере участь більш двох чоловік. *Масове інтерв'ю* – інтерв'ю, у якому беруть участь від сотні до тисяч респондентів. В основному використовується в соціології. Анкетування являє собою перелік питань, котрі дають піддослідним для письмової відповіді. Перевага цього методу у тому, що він дозволяє порівняно легко і швидко отримати масовий матеріал. Недолік же цього методу в порівнянні з бесідою – відсутність

особистого контакту з піддослідним, що не дає можливість варіювати характер питань в залежності від відповідей. Тут також важливо правильно підібрати питання. Вони повинні бути чіткими, ясними, зрозумілими, не повинні навіювати ту чи іншу відповідь. Для забезпечення достовірності показників відповіді на одне питання часто контролюються відповідями на приховані аналогічні питання (при розходженні такі відповіді не беруться до уваги, так як вони не можуть бути визнані достовірними). За структурою запитання анкети класифікують на відкриті, напівзакриті, закриті (цю групу запитань, у свою чергу, поділяють на альтернативні й неальтернативні). Відкриті запитання не пропонують жодних варіантів відповідей, і респондент може висловлюватися на власний розсуд. У закритих запитаннях респонденту дають повний перелік варіантів відповідей, пропонуючи обрати один або декілька з них. Їх поділяють на альтернативні (коли необхідно вибрати тільки один варіант відповіді) і неальтернативні («питання-меню», які допускають вибір кількох варіантів відповідей). Напівзакриті запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?». За формою виділяють прямі та непрямі запитання. Прямі запитання дають змогу одержати інформацію безпосередньо від респондента («Чи задоволені Ви своєю роботою?»). Коли ж від респондента необхідно одержати критичну думку про нього, інших людей, негативні явища життя, використовують непрямі запитання, пропонуючи на його розгляд уявну ситуацію, яка не вимагає самооцінки конкретно його якостей та обставин його діяльності. Основні запитання спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища; неосновні – на з'ясування основного запитання (запитання-фільтри), перевірку широти, правдивості відповідей респондента (контрольні запитання), встановлення контакту з респондентом (контактні). За змістом їх поділяють на: запитання про факти поведінки, спрямовані на виявлення вчинків, дій та результатів діяльності людей; запитання про факти свідомості (виявляють думки, мотиви, оцінки, очікування, плани респондентів на майбутнє); запитання про особистість респондента (соціально-демографічний блок запитань, що виявляють вік, стать, національність, освіту, професію, сімейний стан та інші статусні характеристики респондентів). Підвищенню достовірності служить і забезпечення можливості для респондента ухилитися від відповіді або дати невизначену відповідь. З цією метою в анкеті передбачають такі варіанти відповідей, як «мені важко відповісти», «як коли», «буває по-різному» тощо. Важливо також, щоб запитання не мали у своїх формулюваннях явних або неявних підказок. При формулюванні оціночних запитань і варіантів відповідей обов'язково стежать за збалансованістю позитивних і негативних суджень.